

БАЛКАНСКАТА КУЛТУРА И БАЛКАНСКИЯТ ЧОВЕК

Богдан Богданов

Какъв е смисълът да се занимаваме с инстанцията “балканска култура” и с метафората “Homo Balcanicus” при наличието на развити национални култури на Балканите и при желанието на повечето балкански народи да влязат поотделно в Европейския дом? Особено като се има предвид отрицателното значение на прозвището “балкански”, оформило се в началото на века и затвърдено от продължаващите кръвопролития в остатъчна Югославия. Това значение не е нито точно, нито справедливо – на Балканите не се е случило нищо по-ужасно, отколкото другаде по света. Независимо от това избягваме да говорим за общото си балканско битие и да се занимаваме с балканската идентичност. Този доклад предлага аргументи за преодоляване на негативния и малоченостен комплекс, свързан с това име.

Колкото и да е силна отрицателната конотация, терминът “балкански” се обръща към настоящето на реално подобие в живота на балканските народи, както и към отминали епохи на разбирателство и съжителство между тях. Има смисъл да събудим този опит и да го използваме като един вид подготовка за така желаното встъпване в Европа. (По подобен начин народите от Средна Европа могат да си помогнат за същото със спомена за общия живот в Австро-Унгария). Миналото на Османската империя и преди нея на многоетическата Византия е приключило отдавна. Но по някакъв начин то продължава в някои културни параметри на балканския живот, които не принадлежат на националните култури на днешна Турция и Гърция, а са общо достойние на народите от Босфора до Дубровник.

Сянка от миналото или коефициент на съвременния живот, като се добавя към твърдите национални идентичности на балканските народи, балканската идентичност би им придала гъвкавост и в този смисъл би ги упражнила за предстоящото отваряне към европейския живот. Защото при неговите условия различните колективни принадлежности ще бъдат само допълващи се тонове в мелодията на индивидуалната идентичност. Въпросът е тя да не бъде монотонна, да не е подвластна на обертона на народностната идентичност.

Нищо не пречи и балканската самоличност да се разбира като твърда даденост. Но думата не е за такъв тип колективно самосъзнание, което би било преграда към света, а за елемент от структура, в която участват и други елементи. Бидейки такава, балканската идентичност би зависила от нас. Защото ще сме в правото си да съживим едни или други моменти от миналото ѝ, да я построим или построим наново. Колкото и обективно да съществува, тя ще е и цел за постигане. Между другото тя предизвиква активността ни, защото е вътрешно сложна. Същото важи за европейското културно начало. Множеството от съставлящи го типове предопределя възможността да зависи от избора на своите строители.

Но какво разбираме под култура? При толкова много определения подходяща в случая изглежда практическата формула, че културата е система от ценности, проявена в определен начин на живот и менталитет. Тази система е толкова единна, колкото и вътрешно нестабилна, прехождаща в други системи. Културата няма определени граници.

Примери могат да се почерпят от балканското културно пространство. То е същевременно средиземноморско, европейско и по някакъв начин ориенталско. Православната култура е представителна за него, но католическата и мюсюлманската са също добре проявени. В отношенията на тези три религиозни кръга се наблюдават периоди на криза и агресия, както е в последните години, но все пак по-дълготрайна е търпимостта в условията на общия живот. Дали са ясни границите на този живот? Словените са сякаш извън тях, макар и да са засегнати от балканския комплекс. Поради определени исторически обстоятелства Гърция е най-европеизираната страна на Балканите, но това не пречи на ориенталския дух на нейните пазари. Както на свой ред културата на източната баня е изчезнала в Гърция и дори в България, о се е опазила в средноевропейската Будапеща. Никой отделен елемент на живота не представя добре една култура. Културната цялост трябва да се съставя и създава от множеството на толкова компоненти.

Търсената и предполагаема балканска култура се съдържа в добре изразените национални култури на Балканите, но тя е и нещо друго, стар общ живот и същевременно нов опит за живеене заедно. Балканската култура ни се представя и като разноречие между форми на съществуване и визии за свят, които взаимно се допълват в това разноречие се чуват гласовете на стари и нови опозиции. Имам предвид най-напред древните комплекси на земеделското уседнало съществуване и на чергаруването, на живеенето в бродене на скотовъдите и на моряците разбойници или търговци, опозицията между планинската и равнинната култура или на културата на сушата и морското крайбрежие.

Тези опозиции, които не са само тукашни, са отдавна сублимирани в балканския живот. Остатъчната им енергия подхранва други съвременни противопоставяния – преди всичко на града с европейска физиономия, големия столичен град, провинциалното селище със селски вид и съвсем изостаналото в някои райони на Балканите село. Трудно е да доловим в съвременния градски бит на Балканите съставката на големия равнинен османо-левантински град с джамия, баня и пазарище в центъра, върху който са се разположили по-късни европейски влияния. Балканските столични градове са от този тип. Но въпросът не е за елементите на устрояването, а за пазещите се стереотипи на живот – пъстрото пазарище, например, и все още източната общителност, които по странен начин се съчетават с дискретното европейско общуване. Балканите познават и други градски форми – планинското селище от средноевропейски тип или социалистическия провинциален град в България и Румъния, развил се по германски и същевременно съветски образец. На това разнообразие от градски форми, засегнали в някаква степен и селото, се противопоставя един вид изостанало село, което не просто напомня миналия век, а е самото това минало. На Балканите човек има пред очи съжителството на времена и по някакъв начин на невлизаци в обмен нива на култура.

Не става дума единствено за изостаналост и недоимък, а и за прикриващи се в тях консервативност и чувство за безвремие. Изражение на този комплекс е съхранената и автентичен вид балканска фолклорна култура, регионално разнообразна, със запазени ритуали и празници, архаични форми на гадателство и лечителство. Монашеството на Света Гора и православната литургия са друга проява на същата консервативност. Подобни консервативни форми осигуряват достъп към миналото, но те също държат човешкия поглед открит към несъществуването и небитието. Това е особено чуждо на криещия и

отхвърлящия смъртта европейски живот. Нека да не звучи като оправдание, но и упорито поддържаният хаос в балканското пространство не е просто белег за некултурност, а и скрито послание на стара култура, чиято грижа е да напомня на човека за предстоящото несъществуване.

Търсен в подобни едри стереотипи, балканският живот изглежда противоречив. От една страна, с подчинението на православната църква на светската власт и със символа на единената в отца троица този живот изглежда склонен към крайно единство, от тук и към силна държавност. Може би тази основа е причината на Балканите да се развива така трудно равенството на няколко власти, както и да се породят условията на съвременното гражданско общество. Византийската имперска идея изразява най-пряко този стереотип, който има съвременно проявление в социалистическите тоталитарни управления на Балканите, но също и в трудностите, които изпитва съвременната демокрация в балканските страни. От друга страна, наклонността към единство, единство не просто в този свят, а в едно неопределено другаде, се компенсира от прекалена партикуларност – на независими нива и области на живота, неподчинение и саботиране на държавността и сризове в традицията.

Да спрем дотук. Едрите стереотипи са само предполагаема рамка на общия във времето и пространството балкански живот. Не бива да се поддаваме на изкушението да ги търсим проявени във всичко. Културата развива всякакви отклонения от основното, особено в реалното всекидневие. Големият проблем при разбирането на съвременната балканска култура е да се разчете в нейната европейска форма действието на местните традиции. Примерно, ако градското вечерно разхождане на определено място в провинциалните градове е вече отпадаща традиционна форма на контакт, събирането на групи в центъра на града за спорове на политически и спортни теми, както става в Атина, не е ли промъкнало се в балканската съвременност традиционно топло общуване, което контрастира на европейската рационалност?

Да вземем друг пример – културата на кафето. Балканите са стара зона в тази култура. Съвременна Гърция пази старите кафенета с играчите на табла и общите разговори на висок глас. От друга страна са налице европейските кафенета, заведения за дискретно и лично общуване. Интересното е проникналата в тях груповост, преносът на елементи от традиционното пиене на кафе като заседяването на големи компании и шумните дискусии. Миналото сякаш се набива в погледа, особено в съвременната градска сватба. Тя е шумна и с много поканени, както е навсякъде по Средиземноморието. На Балканите се добавят една показност на охарчването, а и транс на пеенето и танцуването, които надхвърлят рамките на обичая. Без да е следвана точно традиционната сватба е дала на съвременната в града своя дух на ритуал на прекрачване на граница. Същото се отнася за погребението и другите основни ритуали на живота.

Разбира се, показателни за духа на съвременната балканска култура са и чистите традиционни празници, между тях и такива като кукерските игри и нестинаството в южните Балкани, които са толкова древни, че изглеждат без отношение към съвременния живот. Те наистина са излаз в миналото, енергично напускане на всекидневието, един вид алтернативна култура. Но ако се вгледаме в друга празнична зона, по-близка до всекидневието, каквато е балканският панаир, ще забележим подобна страст по промяна, свързана със стълпотворение на вещи и форми на карнавалност. Въпросът е как се проявяват в тези стари и по-нови празници, както и във всекидневния живот чертите на балканския

характер. Съществуват ли устойчиви белези на балканското поведение и възможно ли е да бъдат назовани коректно?

Едва ли има човешки реакции и възгледи, които са характерни само за Балканите. В най-добрия случай търсените специфично балканско поведение и манталитет са комплекс от белези. Именно този комплекс е труден за долавяне. Гледани отвън и в елементите си, нито балканската сватба, нито балканското пиене на кафе са толкова уникални. Но достатъчно е да ги оставим в контекст, за да се усетят в паралелите параметрите на един скрит, цялостен и може би устойчив манталитет. Колкото по-широк е контекстът, толкова по-сигурни са тези паралели. Така че на отделните проявления на евентуалния балкански характер трябва да се гледа в ракурса на подвижното, изплъзващо се цяло. Като всеки друг регионален човек и балканският ни се явява с лицето на по-общ човек. Той е и повече и по-малко от това, което му приписваме като тип.

Да вземем за пример прословутото балканско гостоприемство. То не е нещо еднозначно, попада в по-общата категория на двойственото отношение към чуждото – гостът се уважава като представител на една откъдност, но той е и по някакъв начин опасен. Балканската къща му отрежда най-хубавото помещение, което се ползва само за гости и по някакъв начин остава недостъпно за домакините, защото не е по хала на всекидневната скромност. Да имаш гости означава да си притеснен, да се охарчиш, да се покажеш щедър. Гостоприемството е неделимо от комплекса на щедростта.

Балканската щедрост е напрегната, по особен начин агресивна. На трапезата пред гостите се поставя повече ядене. Преляжда се по същия начин, както угрижената балканска майка прехранва детето си. В тази щедрост се усеща напрежението от един минал недоимък и честолюбието да се покажеш пред другите такъв, какъвто не си за себе си и за своите близки. Особена проява на щедростта на Балканите е черпенето. Макар и характерно за славянския свят, то никъде другаде не е така трайно. Щедростта на свой ред прехожда в по-общата мярка на балканското честолюбие. Една от основните му прояви е показната немарливост към парите и материалното. Иначе отруден и угрижен, от правенето на дом, осигуряване на децата, балканецът е пестелив и твърде приземен у дома. Но вън от къщи празнува разсипно и се държи като бохема, какъвто не е. Животът е труден, парите не стигат, но това не води до правенето на тънки сметки и не пречи на даването на бакшиш просто така, от моментно честолюбие.

В основата на балканското честолюбие лежи един особен индивидуализъм, може би резултат на вековното чуждо владичество. Сигурната дистанция на Балканите не е голямата общност, независимо че балканецът често говори за отечество. Уважават се родното място, семейството, съседите, приятелите. Отделният човек изпква в малкия кръг на близките. Общуването в тези малки общности е топло и агресивно, със силно усещане за неопределеността на външния свят. Оттук и роднинствеността и клиентелизмът в обществения живот. На тази основа се развива и балканското отношение към държавната власт. От една страна, от нея се чака всичко. Тя трябва да бъде силна и авторитетна, една бащинска власт. От друга страна, не се уважава. Представителите на властта се считат за некомпетентни. Всеки друг на тяхно място би бил по-подходящ. Подобно двойствено и игриво е отношението към законите. Обсъждат се с охота, допълват се с други закони, но се заобикалят с лекота. Общественият живот никога не заема цялото пространство на човешкото съществуване. Винаги има силна частна сфера, която прониква в

обществената. Общественият живот е повърхност и неистина, под която се крие истинският свят на междуличностните отношения с прости правила.

Балканското честолюбие и индивидуализъм са по особен начин свързани с балканското разбиране за свобода. Разковничето на тази тема е геройството. Балканският герой за свобода изглежда самотен и трагичен, неразбран или изоставен от своите съмишленици. Но в самата борба за свобода има нещо игрово. Ползуването ѝ изглежда по-непривлекателно от воюването за нея. Сякаш поради това придобита, тя веднага се губи. В балканското чувство за независимост плътно се преплитат идеите за народната свобода и личното безметежно съществуване – на отделния човек и неговите близки.

Особено е и балканското разбиране за родина. Съвсем по земеделски в съвременността отечеството на Балканите се идентифицира с конкретна земя и небе, с планините и пространството, ограничено от море до море. Родината не са сънародниците, с които, ако не балканецът, то поне българинът не би живял другаде, не е общността, символизирана в условни преносими знаци, а е самата земя. Затова проблем се поражда при откъсването от нея. Ако завоевателят се появи тук, е по-добре, отколкото ти да станеш изгнаник. Но мислената конкретно родна земя не може да бъде особено пространна. Усещането за отечество на Балканите отдавна е ограничено от реалния хоризонт – от едно “тук” на тези места. Много котловини на полуострова, естествени ограничители на хоризонта, малкото земя по егейските острови, поддържат идеята за обзрима родина.

Оттук преувеличението и ограничението в балканския патриотизъм, породени от преноса на топлотата на обичания малък роден край към по-широките граници на родината. Преувеличената привързаност към родното издава и известен комплекс за малоценност, усещането за незадоволеност от своето и нуждата от друго. Постоянно в допир с чужди форми на живот, балканският човек отдавна е изправен пред изпитанието да различава и сравнява. Това е изострило сетивата му, но го е затворило в непреодолимата позиция на безрезервното отхвърляне или приемане, както на своето, така и на чуждото. Привързаният към своето балканец често санкционира с преценката: “Това е възможно само у нас”. Пейоративният израз “българска работа” има точно съответствие в “гръцка работа”.

Дали тази зле прикривана неудовлетвореност от своето не е прераснала на Балканите в принципа “носталгия” по друго, което обяснява защо уседналият по земеделски балканец лесно тръгва на път и обича да бъде в чужбина? Комплексното отношение към чуждото изглежда зададено още от древните гърци, които приемат различното с лекота и така либерално се отнасят към своите традиционни ценности, че днес е невъзможно да ги отделим и назовем коректно. Европейската цивилизация израства именно на тази основа. Обсъжданата балканска култура също е джунгла от трупани форми. Въпросът е, че за разлика от европейската култура, нейната сила не е в развитието, а в подмолното съхраняване на определени стереотипи. Балканският човек живее независимо от предметите на културата. Независимо означава нещо положително – той е запазен като човек, остава незасегнат от едни или други културни вълни. Означава и нещо отрицателно – предметите на цивилизация се донасят от другаде, за да се ползват. Човекът остава непроменен, а самите предмети незасегнати от човешката енергия, докато не се установи, че са остарели и не се внесат други. Така или иначе човекът е едно, а предметите

друго. Новите дрехи, новият начин за общуване, както и новите технически средства не засягат особено манталитета.

Доколкото могат да се обсъждат, чертите на този манталитет образуват един вид здрав разум. Скептичното отношение към властта и нейните герои политиките една от силните му прояви. Балканският човек е склонен да се подиграва и да осмива всичко прекалено висока, както и прекалено различно. Оттук и нетърпението някой да живее по друг начин, да разполага с повече средства. Истината е във връзката с един живот “тук и сега”, на който поради това се гледа сериозно, но не и без да се знае във всеки момент, че е временен. Това не означава, че балканецът е религиозен човек. Православната църква се уважава поради практически основания – тя е пазител на традициите и защитник на националната кауза. Самото духовно лице обаче не се уважава. Думата “поп” има пейоративно значение. Не вярата, а по-скоро общото участване в култа има значение. Приликата с класическа Атина в това отношение е поразителна.

Най-характерната проява на балканското здравомислие е изглежда грижата за близкото бъдеще, осигуряването, предвиждането на предстоящите несгоди, бих казал един усилен комплекс за цел и за различаване на същественото от несъщественото. Особено типично проявен е този комплекс в преувеличената грижа за децата. Като се започне от това, че са навлечени с дрехи и се завърши с прословутата грижа да се изучат, но да не се изпускат от поглед дори и когато са възрастни. На второ място следва грижата за храната. Проявите на тази типична балканска черта са безчет - многото магазини за хранителни стоки в Гърция, правенето на зимнина и запасяването без специален разчет за икономия, неумереното купуване на храна, което води до разпиляването на продукти. Така или иначе нещо се предвижда, изпитва се удоволствие от предварването на опасности. На тази основа здравомислието се проявява като практическа логика за осъзнаване на нещо скрито. Както е особена добродетел опитното досещане и знаене, така и неговата противоположност глупостта е най-честото сериозно или шеговито обвинение на балканеца срещу другия човек. Цени се умението да се измъкнеш, да не се подчиниш на глупавия ред, бил той държавен или осветен от закона.

Това изброяване би било толкова по-убедително, колкото по-дълго и по-конкретно е. Но и в този случай едва ли би се избегнало впечатлението, че се характеризира не толкова балканското, колкото някакво универсално здравомислие. Смесването дебне на всяка крачка. Еднакво рисковано е да се говори за народностни характери, както и за общ балкански манталитет. Може би опитът да се отличи едното от другото би довел до точни заключения. За да стане това по-конкретно, са нужни конкретни проучвания и усилията на много хора. Предложеното тук е плод на обикновени наблюдения и на непровереното убеждение, че балканската култура и балканският човек не са само всекидневни представи, но и реалност, за която си заслужава да мислим. Това се оправдава и от ползата да се познаваме като свои на Балканите и да се упражним по-напред у дома в съвместването на разни идентичности, без което встъпването в Европа изглежда невъзможно.

Това съвместване впрочем е проблем и за самите европейци. Имам предвид трудностите на сегашното поставяне редом на собствената национална и на европейската идентичност. Но скоро ще настъпи времето, когато европейският характер на самата Европа ще бъде изпробван с евентуалното ѝ откриване към Балканите. Балканската култура изглежда изостанала, неразвита

и консервативна, но тя носи комбинации, които могат да станат залог за нова и друга жизненост.